

"גַּרְשׁ נִינִי בֶן הָאֲמָה, אֲדַנִּי אִישׁ מְלַחְמָה": היחס למוסלמים בפיוט היהודי לדורותיו*

הלל כהן

מאמר זה מבקש להציג את היחס לדת האסלאם ולמוסלמים כפי שהוא משתקף בפיוטים שכתבו יהודים שחיו תחת שלטון האסלאם מראשיתו ועד אמצע המאה העשרים, היינו לאורך יותר מ-1,300 שנים. המאמר בוחן את העמדות והרגשות שהובעו כלפי מוסלמים והאסלאם בפיוטים לאורך כל התקופה, ומנסה לעמוד על הזיקה בין מציאות החיים של יהודים בארצות האסלאם לבין הפיוט, וכן לבחון תמורות על פני זמן, אם היו כאלה. עניין הפיוט, שירת הקודש, הוא פנייה לאל, או שיח על אודות האל, או לימוד דברי האל (לימוד תורה) בדרך שירית. בין הפיוטים – בהגדרתם הרחבה הננקטת כאן – יש שנכתבו כדי שייאמרו בתפילת הרבים וזכו להיכלל בסידורים ובמחזורים, ויש שלא נכללו בהם; יש שראו אור בסידורים קדומים בקצת קהילות, אך לא בסידורים הנדפסים בעת האחרונה; על אלו נוספו זמירות לשבת ולחגים המושרות לרוב בחוג המשפחה; פיוטים לאירועים משפחתיים וקהילתיים, כמו ברית מילה וחתונה או הכנסת ספר תורה; שירים ופזמונים הנאמרים בהתכנסויות לשם תפילה וזמרה, כגון שירת הבקשות, תיקונים ועוד; פיוטים שנכתבו כדי להודות על ניסים שאירעו לקהילות, או כדי לבכות אסונות שאירעו בהן ועוד. מכאן עולה כי מגוון הנושאים העולים בפיוטים אלו גדול ורב, ובין החשובים שבהם נמצא את תינוי צרותיהם של ישראל, היינו צער הגלות, ושאיפה לגאולה. אכן, רוב האזכורים של היחסים בין עם ישראל לאומות העולם – ובמקרה שלנו האסלאם ומוסלמים – הם בפיוטים העוסקים בגלות ישראל ובגאולתו. הממצא העיקרי העולה מתוך סקירת הפיוטים הוא כדלהלן: עבור המשוררים והפייטנים לדורותיהם – מראשית האסלאם ועד המאה העשרים – העיסוק באסלאם ובמוסלמים לא היה מרכזי כלל, אולם כאשר הם מזכירים אותם הם נוקטים כלפיהם גישה

* מאמר זה מוקדש לזכרו של אבי מורי ר' אהרן הכהן ז"ל, שהכניסני לסוד הפיוט בעודני ילד ונגינותיו נצורות בליבי. לו בחיים חיינו היה מנכש מטעויותיי ומוסיף לתובנותיי. ויי ויי על דאבדין ולא משתכחין. אודה גם לידידי חוקרי הפיוט והגניזה, יהושע גרנט ודודן ארד, שהאירו אליי פניהם עת באתי בתחומם ולא מנעו ממני מידיעותיהם, כמו גם לידידי מאיר בוזגלו, רון דודאי ואלי ברכת, ששיתפו אותי בידיעותיהם ובמשחבותיהם. תודה מיוחדת ליהונתן ורדי שהקדיש שעות ארוכות להשבתת המאמר, וכמה מתובנותיו מבצבצות (לא במלואן, ועל אחריותי בלבד) בין שורותיו.

שלילית ביותר ומביעים זאת באופנים האלה: הדגשת המצוקות שחוו יהודים תחת שלטון האסלאם (להבדיל מכרוניקות המזכירות גם "מלכי חסד"); הדגשת עליונות היהודים על המוסלמים וקריאה לנקמת האל במוסלמים, הנעה מגירוש הגויים מהארץ, דרך הפיכתם לעבדים ומשרתים ועד השמדתם. התמונה היא חד־משמעית כמעט: כל ציוני האסלאם או המוסלמים שמצאתי הם שליליים במפגיע (פרט למקרים ספורים שאביא להלן). בשאלה מה אפשר ללמוד מממצא זה על יחסי יהודים-מוסלמים לאורך ההיסטוריה אדון בהמשך. ראוי לציין שגם מגורשי ספרד וצאצאיהם המשיכו בכתיבה ובשירה של פיוטי נקמה. אומנם בכרוניקות יהודיות אפשר למצוא תיאורים שבהם השליטים העוסמאנים באותה העת מכונים מלכי חסד, בזכות פתיחת השערים ליהודים המגורשים (הכרוניקאים היהודים אליהו קפשאל ורבי יוסף סמברי הם דוגמאות בולטות לכך),¹ אולם הפיוטים שמצאנו אינם נותנים לכך מקום כלל ועיקר. הבדל זה פותח פתח להשערה שהיחס למוסלמים בפיוט אינו נטוע בהקשר הפוליטי והחברתי ואינו מושפע השפעה של ממש ממאורעות התקופה, כלומר, דמות המוסלמי בפיוט מבטאת בראש ובראשונה עמדה תאולוגית הקשורה לתפיסת מהותם של עמים וגורלם. עם זאת, אפשר להציע כי לפיוט היו גם תפקידים במישור הרגשי והחברתי. חזונות הנקם במוסלמים היו אפיק לשחרור רגשות שליליים בעיתות של לחץ ורדיפות; ודברי הביזוי ואיחולי ההשמדה למוסלמים (שעל אודותם נקרא בהמשך) נועדו ליצור חיץ והבחנה בין יהודים למוסלמים בעיתות של קרבה חברתית.

אולם קודם להצגת תוכן הפיוטים אנו נזקקים להערה על לשון הפיוט, ומתוך כך על דרכי ציון המוסלמים בפיוט. מאפיין סגנוני חשוב של הפיוט לתקופותיו הוא ייצוג אישים ועמים, וכן ייצוג האל ולעיתים מאורעות מרכזיים, לא בשם השגור אלא בכינויים. ובלשונו של עזרא פליישר: "פייטן משתמש בכינוי כל אימת שהוא נדרש לציין מושג ידוע ומפורסם שאין הוא רוצה לציין בשמו המפורש והרגיל".² הכינויים לקוחים לרוב מלשון המקרא או המדרש ומניחים ידע מוקדם של הקוראים במקורות. כך עם ישראל, שזכה לכינויים רבים ביותר, כינוי חיבה והערכה (כמו רעה, נטע נעמנים, פלה, אימה כנדגלות ועוד רבים), וכך אומות העולם והדתות, שאינן מופיעות בשמותיהן הרגילים. את המונחים והכינויים המייצגים את האסלאם ואת המוסלמים טבעו הפייטנים הארץ־ישראלים המוקדמים מיד עם עליית האסלאם, והם נפוצו בדורות שלאחר מכן בכל קהילות ישראל שבשלטון האסלאם ונתרו בשימוש עד ימינו אלו. מאליו יובן שעצם הבחירה בכינוי מסוים מעידה על היחס לנושא. להלן

- 1 אליהו קפשאל, סדר אליהו זוטא, ערכו אריה שמואלביץ, שלמה סימונסון ומאיר בניהו (ירושלים: מכון בן צבי והאוניברסיטה העברית, תשל"ו), א: 141, 218-219, 272-273; יוסף סמברי, ספר דברי יוסף: אלף ומאה שנות תולדה יהודית בצל האסלאם, ערך שמעון שטובר (ירושלים: מכון בן צבי, תשנ"ד), 248, 252-253 (אף על פי שהדגיש את שיעבוד ישראל לישמעאל).
- 2 עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים (ירושלים: מאגנס, תשל"ה), 104.

הכינויים השגורים ביותר והסבר קצר על מקורותיהם – שלעיתים הם גלויים ממבט ראשון, ולעיתים דורשים היכרות עם מקורות ההשראה של הפייטנים.³

ישמעאל – הכינוי הנפוץ ביותר לערבים, ובהרחבה לאסלאם כולו, שמקורו בזיהוי, שהיום הוא שכיח ומקובל, בין ישמעאל וצאצאיו לבין שבטי ערב, שהיו ראשוני נושאי דת האסלאם. כפי שמציין ישראל אפעל, זיהוי זה אינו מקראי, ומקורו כנראה בימי בית שני.⁴ הכינוי ”ישמעאל” נושא מטען רב משמעות שכן הקוראים מודעים לתחרות בין ישמעאל ליצחק, לגירושו במצוות שרה, למדרשים בדבר סירובו לקבל את התורה כיוון שהיא אוסרת על גנבה;⁵ וכן את שנאמר בתלמוד הבבלי, ”ארבעה מתחרט עליהן הקב”ה שבראם: גלות, כשדים, ישמעאלים ויצר הרע” (סוכה נב ע”ב) ועוד. לא רק הפייטנים עצמם, אלא גם רבים מקוראי הפיוטים, היו ועודם מודעים היטב למטען זה. קדר, או ”קידר”, לעיתים בצירוף ”אוהלי קדר”. קדר הוא בנו השני של ישמעאל, על פי בראשית (כ”ה, 13), ואף הוא משמש לעיתים כינוי לכלל שבטי ערב. בתודעת הפייטנים והמפייטים מהדהד השימוש בכינוי הזה את דברי משורר תהלים המקונן על תוקפנותם של בני קדר לנוכח שאיפת השלום של המשורר: ”אויה לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר [...] אני שלום וכי אדבר המה למלחמה” (תהלים ק”כ, 5-6). לדוגמה, הפייטן שמואל השלישי, מראשי ישיבת ירושלים במאה העשירית ובראשית המאה האחת-עשרה, פייט על בסיס הפסוק הזה וכתב: ”פִּגְרֵי וַגְּרֵי קֶדְר / הֶסֶף וְשֶׁפֶף מֶשֶׁךְ”.⁶ זוהי פנייה לאל בתפילה שיהרוג וישספ את הערבים, או המוסלמים, בני משך וקדר.

בן האמה, בן הגר, בן השפחה, בן המצרייה, עבד – כינויים אלו נפוצים ביותר, ומקורם בייחוס הערבים לישמעאל, בנה של הגר המצרית, שפחת שרה. עניינם של הכינויים האלה הוא הדגשת נחיתותם הרוחנית – הנצחית והמהותית – של המוסלמים. לעיתים הם מונגדים בפיוטים לביטוי ”בני הגבירה” – הם בני ישראל, צאצאיה של שרה. כך, לדוגמה, עמרם השוחמי, איש פאס בן המאה השש-עשרה זועק לאל על שיעבוד ישראל בידי בני ישמעאל וכותב: ”יְהִי בֶן אֵמָה; יְהִי, בֶן אֵמָה / מוֹשֵׁל בְּכֵן הַגְּבִירָה”.⁷

3 דב ירדן, ”שחורה ונאוה כל היום דוה”, בתוך ירושלים: שנתון לדברי ספרות ואמנות (2003), ג'-ד': 367-371. ירדן אומנם אינו מונה את ”ערב” בין כינויי ישמעאל, אך כינוי זה מופיע בפיוט ”שֶׁלֶף תְּרַבֵּךְ”.

4 Israel Ephra'el, “‘Ishmael’ and ‘Arab(s)’: A Transformation of Ethnological Terms”, *Journal of Near Eastern Studies* 35 (1976): 225-235. ראו במיוחד עמ' 232, הערה 36.

5 פרקי דרבי אליעזר מא; ספרי דברים, פרשת וזאת הברכה, פסקה שמו.

6 נאווה קצומטה, ”הסגנון העברי בפיוטי שמואל השלישי” (חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, 2003), 182.

7 עמרם השוחמי, ”יה, בן אמה מושל”, בתוך מגניי שירת הקדם, ליקט, פירש והקדים מבואות יהודה רצהבי (ירושלים: משגב ירושלים, 1991), 184-185.

פרא – על שם ישמעאל, שעליו נאמר "והוא יהיה פרא אדם ידו בכל ויד כל בו" (בראשית ט"ז, 12). מדרש תנחומא (כנראה מהמאה התשיעית) מסביר לנו את עניין הפרא: "כשגדל ישמעאל ישב לו בפרשת דרכים והיה מלסטם את הבריות" (תנחומא ויחי יז, ה). והנה פיוט אחד מרבים המשתמש בכינוי הזה, פיוט שכתב יוסף אלברדאני (בגדאד-צור, המאה העשירית):⁸ "כָּל בְּכוֹר בָּנִים לְקֹדֶשׁ תָּבִיא מוֹרָה / לְהַכְנִיעַ שְׁעִיר וּפְרָא / וְנִצֵּר מִשְׁרָשָׁיו יִפְרָה".⁹ הכנעת השעיר והפרא – הנצרות והאסלאם – היא הדרך המובילה לבוא המשיח, הנצר משורש בית דוד.

ערבי – כינוי זה משמש לעיתים שם כולל למוסלמים, ואף הוא מעלה זיכרון מקראי שלילי בשל הפסוקים: "מִשָּׂא בְעָרְב, בְּיַעַר בְּעָרְב תִּלְונוּ אַרְחוֹת דְּדָנִים. לְקִרְאת צִמָּא הִתִּיז מֵיִם יִשְׁבִּי אֶרֶץ תִּימָא בְּלַחְמוֹ קִדְמוּ נִדְר" (ישעיהו, כ"ג, 13-14): על פי המדרש בתלמוד הירושלמי (הקדם-אסלאמי), פסוקים אלו מתארים את גורלם של שמונים אלף פרחי הכהונה שיצאו מבית המקדש הראשון עם חורבנו "והלכו להם אצל ישמעאלים", וביקשו מים לשתייה, ואלו הביאו להם מיני מלוחים, ולאחר שאכלו וצמאו עוד יותר נתנו להם נודות נפוחים ריקים ממים – וכשקירבו הנודות לפיותיהם נכנס האוויר בריאותיהם ומתו (תענית ד, ה [כה ע"א]). אגדתא זו מוכרת מאוד, והפייטן בן המאה השביעית רבי אלעזר הקליר בפיוטו "אם תאכלנה נשים" מזכירה: "אם תפשלנה שמונה מאות מגנים בערב אלוהים. אם תלהטנה רוחם במיני מלוחים ונודות נפוחים".¹⁰ ודומה כי הזיהוי שהערבים הם צאצאי ישמעאל כבר היה מקובל באותה העת על דרשנים ופייטנים כאחד. אלו הם הכינויים העיקריים; לעיתים משתמשים פייטנים בכינויים נוספים, על פי שמות בני ישמעאל או בני קטורה (היא הגר), כגון מִשְׁמַע, דוּמָה, יִקְשָׁן וּנְבִיזוֹת, מטעמי חריזה או מטעמים אחרים.

כל הכינויים שהוצגו כאן הם בעלי מטען שלילי בעוצמה כזאת או אחרת. כינויים בעלי מטען חיובי לא נמצאו. אך מה מבטאים הפיוטים, מעבר לשימוש בכינויים השליליים האלה? באילו הקשרים מוזכרים מוסלמים או דת האסלאם? מאמר זה מציג מיון ראשוני של מגוון ההתייחסויות למוסלמים שאיתרתי בפיוט במרחב המוסלמי, על ארבעת שלביו העיקריים: הפיוט המזרחי הקלאסי (לענייננו: מראשית האסלאם במאה השביעית עד אמצע המאה התשיעית, בעיקר בארץ ישראל); הפיוט המזרחי המאוחר (שנכתב בארץ ישראל, במצרים ובבבל ומשכו מהמאה התשיעית עד אמצע המאה האחת-עשרה); שירת ספרד (ששיאה במאות האחת-עשרה-שתיים עשרה, אך נמשכה

- 8 לאוסף המקיף של פיוטי אלברדאני מתוך הגניזה, ראו טובה בארי (עורכת), החזן הגדול אשר בבגדאד (ירושלים: מכון בן צבי, 2003).
- 9 שם, "אין כמוך באלהים אדני", 458.
- 10 דניאל גולדשמיט, "אם תאכלנה נשים", בתוך סדר הקינות לתשעה באב, ערך דניאל גולדשמיט (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ח), עו.

”גַּרְשׁ נִינִי בֶן הָאָמָה, אֲדַנִּי אִישׁ מִלְחָמָה”

גם אחריהן); והשירה שלאחר גירוש ספרד, עד העת החדשה. כדי לאתר את הפיוטים נדרשתי לשימוש באתר **מאגרים** של האקדמיה ללשון עברית, שבו פיוטים קדומים, ונקל לחפש בו בעזרת מילות מפתח;¹¹ במהדורות מדעיות של פיוטים – מהפייטינים הקדומים ועד המאוחרים – ושם אפשר להסתייע במפתחות שבסופן, וכן בקובצי פיוטים המשמשים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, וכאלה שהוציאו לאור הפייטינים עצמם, או בני קהילותיהם, בארץ או בחוצה לארץ.

מצוקה קיומית ועליונות דתית

מאפיינים בולטים ביותר של ספרות הפיוט לדורותיה הם הדגשת נבחרותו של עם ישראל והברית הבלתי ניתקת בינו לבין אלוהיו, ולצידן תחושת מצוקה ומועקה בשל הגלות הקשה. תחושת המצוקה של היהודים בארצות האסלאם באה לידי ביטוי עז כבר בפיוט הקלאסי, בימי הראשונים של השלטון המוסלמי. הקינה לתשעה באב, ”אוי פי אַסְרְתִּי בְּזָקִים וּבְכַבָּל”, המתארת את ייסורי הגלות החל בחורבן בית ראשון ועד מלכות ישמעאל, היא, כנראה, אחד הפיוטים הראשונים שנכתבו תחת שלטון האסלאם, ולקראת הבית החותם נכתב בה: ”אוי פי פְּרָא בְּעַדִּי נוֹעַל / צָבְאָיו אֶפְפוּנִי בְּמַעַל מוֹעַל / קָצְרוּ חַיִּי לְהַגְעַל / רוּחִי קִפְדָּה בְּשִׁלְטוֹן יִשְׁמַעְאֵל”¹².

הפייטן מבכה את החיים תחת שלטון האסלאם – המכונה כאן, בפעם הראשונה, ”ישמעאל”, ולחלופין ”פרא”, ומכאן דבריו: ”אוי פי פְּרָא בְּעַדִּי נוֹעַל” – אוי לי כי המוסלמים מונעים ממני את חירותי; ”צָבְאָיו אֶפְפוּנִי” – חילות הישמעאלים מקיפים אותי; ו”רוחי קפדה” – נכרתה – תחת שלטון ישמעאל.

מאותה עת ואילך לא פסקו פייטינים מלתנות את מר גורלם בארצות האסלאם, ובתוך כך להביע עליונות על המוסלמים באמצעות כינויי הבוז ”פרא” ו”בן האמה”. הנה שלמה בן סולימן אלסנג'ארי, איש המאה התשיעית, כותב ביוצר (”יוצרות” הם פיוטים הנאמרים בברכת ”יוצר אור”, קודם לקריאת שמע) לפרשת שמות: ”וְעַד [ד] מְ[תִי] נְהִיָּה לְנֶדָּה / מְגַעְלִים בְּיַד בֶּן הָאָמָה”: עד מתי נחיה כטמאים שבני האמה – היינו הישמעאלים

11 האקדמיה ללשון עברית, מפעל המילון ההיסטורי ללשון עברית [להלן, מאגרים], <https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMMain.aspx>

12 קינות לתשעה באב, מסירת כתב יד רומא, מאגרים, Rome, Biblioteca Casanatense, 69. עורכי מאגרים מייחסים את הפיוט לרבי אלעזר הקליר (570-640 לערך). אך אין על כך הסכמה, והמחלוקת אם הספיק לראות בכיבושי הערבים, אם לאו, נמשכת. וראו לעניין זה גם עזרא פליישר, ”לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר בירבי קליר”, תרביץ נד (תשמ"ה): 383-427; שולמית אליצור, סוד משלשי קודש (ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות, תשע"ט), 697-703, ובמיוחד עמ' 700, הערה 16.

בני הגר – בזים להם.¹³ רב סעדיה גאון (מת 942) מונה אף הוא בפיוט לתענית אסתר את סבל ישראל מידי האומות לאורך הדורות, ומסיים בתפילה על דורו שלו: "שְׁכַנְתִּי עִם אֱהֲלֵי קֶדֶר וּמִשְׁכְּנֹת רְשָׁעִים / מִי יָקוּם לִי עִם מְרַעִים וְיִתְנַצֵּב עִם רָעִים // תְּכֹנֶנֶת נְסִיף הַיְדוּעִים הַפְּלֵא לְרָעִים / תְּמוֹדֶה שְׁשׁוֹן וְיִקָּר יִלְדֵי שְׁעָשׂוּעִים".¹⁴ רס"ג מגדיר את השלטון המוסלמי "משכנות רשעים", ומבקש את עזרת האל הניסית בענישת "הרעים" ובתמיכה בבני ישראל, ילדי שעשועיו.

פייטן קראי אנונימי תיאר באותה התקופה לערך את תחושת הגלות בעיר ירושלים, כנראה בתקופת השלטון העבאסי:

תַּחַת הַיּוֹת בֵּית יִי בְּכַבּוּדוֹ הִנֵּה הוּא בְּמָה לְבַנֵּי הָגֵר
 תַּחַת בְּנֵי אֶהְרֶן מְשַׁרְתִּיו הִנֵּה עַרְלִים וְטַמְאִים נִכְנָסִים בְּתוֹכּוֹ.
 תַּחַת קֶרֶבֶן וּמִזְבֵּחַ הִנֵּה בּוֹ זְנוּת וְנִיאוּף
 תַּחַת מְשַׁרְתִּים וּמִנְגְּנִים הִנֵּה בְּתוֹכּוֹ מְכַרְיָזִים חֲמֹשָׁה פְּעָמִים בְּכָל יוֹם בְּשֵׁם
 פֶּסֶל וְנִבְיָא שְׁקָר
 [...] תַּחַת מַלְכֵי בֵית דָּוִד עֲבָדִים מְשֻׁלוּ בְּנוּ.¹⁵

הפיוט הזה מושתת כל כולו על הנגדת ישראל וישמעאל, הדגשת עליונותם של הראשונים והדגשת היפוך טבעו של עולם בעת הגלות: הטמא מחליף את הטהור, זנות וניאוף מחליפים את עבודת הקודש של הכוהנים, עבודת שקר מחליפה את פולחן המקדש, עבדים – צאצאי בני האמה – מושלים בעיר דוד במקום מלכי בית דוד. אומנם נכון שההשפלה והכאב מקלקלים את השורה ומייצרים מבט המקצין את המציאות, בוודאי במה שנוגע לתיאור הר הבית כמקום של זנות וניאוף והצגת הפולחן המוסלמי כפולחן פסלים, אך תמונה של "עולם הפוך ראיתי" היא השוררת בעולמו של הפייטן. הכינויים לשלטון האסלאם שבהם ינקטו הפייטנים עד דורנו אנו – "ישמעאל", "קדר", "פרא", "בני האמה" – מקורם אפוא בפיוט המזרחי הקלאסי והמאוחר, כמו בפיוטיהם של רב סעדיה גאון ובני דורו, והם גם שהציגו את השלטון הזה כשלטון מדכא ואכזר. כפי שנראה, לעיתים כיוונו הכותבים למציאות ההיסטורית שבה חיו, אך לא תמיד.

13 מתוך "שוודדנו ביד שוסים", מאגריים, Cambridge University Library, T-S Collection, NS, 235.
 14 רב סעדיה גאון, "אלצוני לאומי", סידור רס"ג, מהדורת ישראל דוידזון, שמחה אסף, יששכר יואל (ירושלים: מקיצי נרדמים, תשמ"ה), תכג.
 15 "תחת היות בית ה'", מאגריים, The British Library, 253.

”גֵרֶשׁ נִינִי בֶן הָאָמָה, אֲדֹנָי אִישׁ מִלְחָמָה”

הקו המאפיין את הפיוטים האלה ורבים אחרים הוא הפער העצום בין תחושת העליונות והבחירה של היהודים (בני הגבירה מול בני האמה), לבין חיי היום-יום שלהם, המוצגים כרדיפה מתמדת. אולם גם אם הפיוטים אינם מתארים את המציאות ההיסטורית לאשורה, הרי שעצם החיים בקהילות מיעוט בעלות זכויות מוגבלות יש בהם כדי ליצור מצב של ”עליונים למטה ותחתונים למעלה”, או חמור מכך, לגרום לפקפוק בתפיסה הבסיסית של בחירת עם ישראל. המהלך הפייטני נועד אפוא, בין היתר, לשמר את התפיסה הזאת, ומי לנו גדול כרבי יהודה הלוי כדי להבהיר עניין זה. וכך כתב הלוי בפיוט רב החן ”יַעֲלֶת חֵן מִמְעוֹנָה רַחֲקָה”.

יַעֲלֶת חֵן מִמְעוֹנָה רַחֲקָה,
אוֹהֶבָה כּוֹעֵס – וְלָמָּה צַחֲקָה?
צַחֲקָה עַל בַּת אֲדוֹם וּבְנוֹת עֶרֶב
הַמְבַקְשׁוֹת לַחֶשֶׁק דּוֹד חֲשָׁקָה!
הֵן פְּרָאִים הֵם – וְאֵיךְ יִדְמוּ אֵלַי
יַעֲלָה עַל הַצְּבִי הַתְּרַפָּקָה?
אֵי נְבוֹאָה, אֵי מְנוּרָה, אֵי אֶרֶן
הַבְּרִית, אֵי הַשְּׂכִינָה דְבִקָּה?
אֵל, מְשַׁנְּאֵי, אֵל תִּכְבוּ אֶהְבָּה,
פִי תִכְבוּהָ – וְהִיא אִשׁ נִשְׁקָה!¹⁶

”יַעֲלֶת חֵן” – כנסת ישראל. ”מִמְעוֹנָה רַחֲקָה” – גלתה ממקומה. ”אוֹהֶבָה” – הקב”ה כועס ולכן הגלה אותה, אך היא ממשיכה לשחוק ולדבוק בו. ומדוע? זהו שחוק של לעג, של עליונות, כלפי ”בַּת אֲדוֹם וּבְנוֹת עֶרֶב” – הנוצרים והמוסלמים, הטוענים שבחירת עם ישראל בטלה ומבוטלה, ועתה הם הנבחרים. והרי איך אפשר להשוות בינם לבין עם ישראל, שואל ריה”ל. וכי האל ימיר את אהבתו הנצחית לישראל המעוגנת בברית מורכבת כל כך, ויבחר במוסלמים הפראים? כל ניסיון לכבות את האהבה הזאת, חותם ריה”ל, רק יגביר את אשה.

הד לאותו ויכוח בדבר הבחירה אפשר לראות אצל בן דורו הצעיר ממנו, רבי אברהם אבן עזרא (1089-1164 לערך), בפיוט ”צִמְמָה נִפְשִׁי לְאַלֵּהִים לְאֵל חַי”, שיש שנהגו לאומרו קודם לתפילת ”נשמת כל חי” בשחרית של שבת ויום טוב:

16 ישראל לוין (עורך), יהודה הלוי, שירים (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2007), 231.

זָכַר אֶהְבֵּת קְדוּמִים / וְהִחִיָּה נְרַדְמִים
 וְקָרַב הַיָּמִים / אֲשֶׁר בֶּן יִשִׁי חָי
 רָאָה לְגִבְרַת אֲמַת / שְׁפָחָה נוֹאֲמַת
 לֹא כִּי בָנָה הֶמֶת / וּבְנֵי הָחַי.¹⁷

גם אבן עזרא מתרפק על אהבת ראשונים וקורא לגאולה, שהרי זו תוכיח כי אכן לא נטש האל את עמו. הוא קורא לאל להפריך, באמצעות החשת בואו של משיח בן דוד, את טענת האסלאם ש"בן השפחה" הוא הוא "הבן החי", ושעוצמת האסלאם מוכיחה את היותו דת האמת.

ובתקופה שלאחר גלות ספרד כותב עמרם השוחמי, בן המאה השש-עשרה, מהעיר פאס:

יְהִי, בֶּן אֲמָה; יְהִי, בֶּן אֲמָה / מוֹשֵׁל בְּבֶן הַגְּבִירָה / וַיִּשֶׁת אֶת אֲרָצוֹ לְשִׁמָּה / וְלֹא
 זָכַר שְׁמֶךָ נוֹרָא
 עַד אָנָּה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל / מִשְׁלֹו בְּנֵי יִשְׁמַעֵאל / נְבִיּוֹת קִדְר וְאֶדְבָּאֵל / עַל בְּנֵיךָ
 בְּגִבּוֹרָה [...]
 רְגָשׁוֹ עָלַי כְּלָם רְגָשׁוֹ / אֶחָד בְּאֶחָד יִגָּשׁוּ / יַחַד עָלַי יִתְלַחְשׁוּ / לְגִזּוֹר עָלַי גִּזְרָה
 מִלְכֵי שׁוֹכֵן זְבוּל וְיִלּוֹן / מִלֵּא פְנֵיהֶם קִלּוֹן / וְעֲשֵׂה לָהֶם כְּעִגְלוֹן / עַל יַד אֱהוּד
 בֶּן גֵּרָא.¹⁸

הפייטן פונה לאל ומקונן על שבן האמה מושל בבן הגבירה והופך את ארצו שוממה. כפייטנים לפניו ואחריו הוא שואל על הקץ: "עד אָנָּה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, מִשְׁלֹו בְּנֵי יִשְׁמַעֵאל, נְבִיּוֹת קִדְר וְאֶדְבָּאֵל" (כולם מבני ישמעאל המופיעים במקרא) על בניו בחיריו של האל, ומתאר את יחס הגויים לישראל כמזימה משותפת לגזור עליהם גזרות. הפייטן מסיים בקריאה למלך, הקב"ה, "שׁוֹכֵן זְבוּל", באיחול נקמה המובן ליודעי דת ודין: "עֲשֵׂה לָהֶם כְּעִגְלוֹן" – הלוא הוא מלך מואב שנהרג מידי אהוד בן גרא בפגיון שהסתיר, היינו, טבח בהם! (על תאוות הנקם של הפייטנים ארחיב בהמשך).

רבי ישראל נג'ארה (1555-1628) חי במרחב הארץ-ישראלי (צפת-דמשק-עזה), מגדולי המשוררים שפיוטיהם התקבלו ככל עדות ישראל, כותב על המצוקה תחת שלטון האסלאם: "שָׁאֵף לֵב צַל פְּדִיּוֹן / כִּי חָרַב נוֹד דָּמוֹ מִצָּה / וְאֵת דוֹד דָּר חֲבִיּוֹן / מֵאֵז בְּקֶשׁ וְלֹא מִצָּא // אָהֵי בּוֹז לְגֵאֲיוֹן / אוֹהֵב פֶּשַׁע אוֹהֵב מִצָּה".¹⁹ כלומר, הלב שואף

17 סדר תפילות למועדים טובים כמנהג ק"ק ספרדים (אמסטרדם: דפוס עטיאש, תקפ"ח), קנ"ו.
 18 עמרם השוחמי, "יה, בן אמה מושל", 184-185.
 19 ישראל חיים טביב, אוצר השירה והמליצה (תל אביב: דביר, תרפ"ט), 208.

שהאל – הדוד המסתתר – יפדה את בניו, כי כבר כשל כוח הסבל וחרב הנדודים מיצתה את דמם, והם נתונים לבוז של הגאווותנים, בני ישמעאל, אוהבי פשע, מצה ומריבה. ובדור שלאחר מכן, במרחב אחר לחלוטין, תחת שלטון האמאם בתימן, נוקט רבי שלום שבזי (1619-1686 לערך) את הביטוי ”בן האמה” בעודו מבכה את גזרת העטרות – ההגבלות על הלבוש היהודי: ”בְּהִתְפָּזֵז גְּזֵרוֹ עַל הָעֵטְרוֹת / בְּנֵי אָמָה לְבוּזֹת אֶת זְקִנֵי // אֵל קִנְאָה וְקִנְאָה עַל עֲלוּבִים // וְיִסְיָרָהּ בְּעֵת רְצוֹן וְגוֹנִי”²⁰. בשנת התכ”ז – הלוא היא שנת 1667 – אסרו בני האמה המוסלמים על היהודים בתימן לחבוש עטרות לראשם. הפייטן רואה בגזרה רצון לבזות את היהודים, ונוקט את שיגרת הלשון המבזה כלפי המוסלמים. ההקשר ההיסטורי של הגזרה – ההתעוררות המשיחית בתימן עם הגעת הידיעות על פעולותיו של שבתאי צבי ונביאו נתן העוזי, והמהלכים התוקפניים שנקטו יהודים בתימן בפועל (ניסיון להסיר את האמאם מכיסאו, על פי מקורות מוסלמים, היינו, להחזיר את בן האמה למקומו הנחות) – אינו מתגלה כלל בפיוט עצמו.²¹ ובפיוט ”סְעֵי יוֹנָה” נוקט שבזי אותה לשון, ואף משווה את המוסלמים לשבעת העממים שנצטוו ישראל להכרית: ”זְכוֹת תוֹרָה תְּמִימָה / תִּכְפֹּר עַל אֲשָׁמִים / וְהִשְׁפִּילָה בְּנֵי אָמָה / וְגַם שְׁבָעָה עַמָּמִים”²². בארץ מוסלמית אחרת, בחברה בעלת מאפיינים שונים, קובל שואל גדול משוררי פרס היהודים במאה השמונה-עשרה, סימן טוב מלמד, את אותה השאלה ששאלו פייטני הדורות לפניו: ”שְׁפֹחָה אֵיךְ תִּירֵשׁ גְּבֻרָתָהּ / יוֹם עָלִי מִתְּגַבְּרָה”²³. במחצית המאה התשע-עשרה מונה רבי יעקב אביחצירא (סבו של הבבא סאלי) מתאפילאלת שבמרוקו את הניסיונות הקשים שעוברים ישראל בגלות. כמו רב סעדיה גאון, שהוזכר לעיל, אף הוא מזכיר את מלכויות העבר, וגם את מלכות ישמעאל שבשלטונה הוא חי, בלי להציג את ההבדלים ביניהם: ”יָוֵן הִחְרִידֵנִי / וְאָדוֹם בְּעַדֵי גְדָר // וְעָרַב הַנִּידָנִי / לְפָאֵת אֶהְלֵי קֹדֶר // קוֹדֶר הָעַמִּידָנִי / לֹא תֵאָר וְלֹא הֶדֶר // הֵם נִתְצוּ נְתִיבָתִי / נִינָם אָמְרוּ יָחַד // הִנֵּה אֵל יְשׁוּעָתִי / בּוֹ אֶבְטַח וְלֹא אֶפְחָד”²⁴. אביחצירא לא כתב על גורלם העתידי של העמים האלה והעמיד במרכז את הביטחון בישועת ה’. פייטנים אחרים לאורך הדורות, לעומתו, הביעו ציפייה של ממש לנקמה.

20 על כך ראו יהודה רצהבי, ”שיר משיחי מתקופת שבתאי צבי מעטו של ר' שלום שבזי”, פעמים 44 (1990): 65-71.

21 למקורות מוסלמים המזכירים את גזרת העטרות ואת ההקשר המשיחי של חידוש הגזרות על היהודים, ראו יוסף טובי, ”ידיעות על יהודי תימן בחבורים ערבים מתימן (ב)”, פעמים 65 (תשנ”ו): 33-42.

22 שלום שבזי, ספר השירים (ירושלים: הוצאת אהרן בן יוסף חסיד, תשי”ג), רמג.

23 מתוך הפיוט ”קול דודי דופק”, בתוך שירת האזהרות לחג השבועות לרב סימן טוב מלמד, ערך ראובן קשאני (ירושלים: המכון לחקר יהדות אפגניסטן, 2014), 9.

24 מאיר עטיה (מלקט ומבאר), שיר ידידות השלם (ירושלים: מכון בני יששכר, תש”ס), 69-70.

נקמה

מתוך מצוקת הגלות והציפייה לישועה, מתוך תחושת העליונות הדתית בצל הנחיתות הפוליטית, וגם מתוך החרדה שמא יתפתו עוד ועוד יהודים לקבל על עצמם את דת האסלאם בשל עוצמתה, צמחה הציפייה לנפילת האסלאם ואיתה פיוטי הנקם. ולנקמה, בפיוטי הדורות, פנים רבות. לעיתים הקריאות לנקמה מובאות בהקשר של רוע מעלליהם של המוסלמים, לעיתים – בשל עצם היותם. הנה דוגמאות מייצגות מכמה תקופות:

פיוט לחנוכה, מקולמוסו של יוחנן הכהן בן יהושע, מהמחצית השנייה של המאה השמינית קורא כך: "וְשַׁעִיר וְחוֹתְנוֹ תַעֲקֹר מִן הָעוֹלָם / וְתָשִׁיב לָהֶם כְּגִמּוּלָם / כְּמַעֲשֵׂיהֶם וְכָרַע מַעֲלָלָם / [...] / עַת תּוֹפִיעַ מְרוֹם עוֹלָם / לְשִׁלְם לְמוֹ כְּמַפְעָלָם / בְּכָל אֲשֶׁר פָּעְלוּ בְּעוֹלָם / וְזֶה יִשְׁתַּלֵּם וְזֶה יִכָּלֵם / וְיִהְיֶה לְדִרְאוֹן עוֹלָם / אוֹת וּמוֹפֵת לְכָל בְּאֵי עוֹלָם".²⁵

"שַׁעִיר וְחוֹתְנוֹ" הם עשוי וחותנו ישמעאל, שכן עשוי לקח לו לאישה את מחלת בת ישמעאל (בראשית כ"ח, 9). בשל רוע מעלליהם קורא הפייטן לעקירתם מן העולם.

משה הסופר בן יצחק החבר (בן המאה העשירית או האחת עשרה) מפייט בפיוט לשבת שכותרתו "אזון אנקתנו". "וימתפלגתנו אל תתעלמה / וישעים מארץ התמה / וממועצותיהם יפלו ולא תהיה להם תקומה / ולדי גזע בן האמה // [...] אדום וישמעאל תרבה תרונה מהם / פי הכבידו עלינו על קשה".²⁶ קריאת הנקם מנומקת כאן בעול הקשה שהכבידו הנוצרים והמוסלמים על ישראל. ראשיתה של הנקמה באובדן הרשעים, אך היא עוברת לגזע בן האמה כולו, ולרצון שחברו של האל תרווה מדמם של אדום וישמעאל.

פנחס הכהן בן יעקב מכפרא שליד טבריה (הקרוי על שם הנוקם המקראי הגדול), כותב: "פִּדְה עַמָּהּ וּמְצוֹאָתָם רַחֵץ / יִשְׁמַעְאֵלִים וְאֲדוּמִים תִּמְחֵץ / נַחֲזֶה בְּגוֹרֵל ז' הַקּוֹץ / וְתַעֲטְרֵנוּ בְּרֶכֶה וְשְׁלוֹם בְּשַׁעַר הַנְּצוּץ".²⁷ התפילה כאן היא לגאולה, לפדיון לניקיון מהטומאה המדומה לצואה. הישמעאלים והאדומים גורלם שיימחצו בידי האל – והשלום והברכה יגיעו לישראל. "הקוץ" היא משמרת הכהונה השביעית בבית המקדש, והאיחול הוא שנוכה לראות בשוב הכהנים לעבודתם דרך שער הניצוץ – השער במקדש שממנו, על פי המשנה (מידות ב, ו), יצא המלך יכניה לגלות. החזרה לשער הזה דווקא, ודרכו לבית המקדש, היא בגדר החזרת סדר העולם לקדמותו וחזרת השכינה למקומה – והדרך עוברת בריסוק הגויים.

25 מאגריים, Oxford, Bodleian Library, f.32 (2713).

26 משה הסופר, "אזון אנקתנו", מאגריים, Cambridge, University Library, T-S Collection, H.75, 15.

27 פנחס הכהן בן יעקב מכפרא, "פיוט מקרובה לפורים", מאגריים, Cambridge, Lewis-Gibson, Liturgica II, 33. על פנחס הכהן בן יעקב מכפרא ראו שולמית אליצור, פיוטי פנחס הכהן (ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות, 2004).

”גַּרְשׁ נִינִי בֶן הָאָמָה, אֲדַנִּי אִישׁ מִלְחָמָה”

הנקמה, מזכיר לנו שמואל בן הושענא, מראשי ישיבת ארץ ישראל, שחי בארץ ישראל בתקופת השלטון הפאטמי, היא בידי שמיים ולא בידי אדם: ”השְׂבַעְתִּי הַמוֹנִי מִמְרוֹד בְּפָרָא וְאָדוּם / דְּמוּ עַד עֵת אֲתַנְּם כְּסֹדִם”²⁸. זוהי קריאה לפסיביות שאינה נובעת מחשש לגורל אומות העולם, שלהם מאחל הפייטן השמדה מוחלטת נוסח אנשי סדום, אלא מחשש לגורל הקהילות היהודית אם ימרדו.
שירת ספרד ממשיכה באותו הקו ומבססת את התפיסה שגאולת ישראל מותנית במפלת ישמעאל. הנה חרוז אחד מפיוט ארוך שחיבר יצחק אבן גיאת (מת 1089), מתלמידיו של שמואל הנגיד):

צְדָקָה לְעֵין כָּל גֵּלָה / וְמַעֲלָה מַעֲלָה תַעֲלָה / אֶת רֹאשׁ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
וְכַעֲת הַפְּלֵא פְּלֵא / וּבְאֶפֶס הַחֵל וְכָלָה / אֶהְלִי אָדוּם וְיִשְׁמַעְעָל.²⁹

את חזון הכיליון וההשמדה לגויים מבטא אבן גיאת גם בפיוט ליום הכיפורים: ”דִּל שַׁמַּח / וְחֵישׁ צַמַּח / מוֹשִׁיעַ וְגַם גּוֹאֵל // וְזָר תִּשְׁמֵד / וְגַם תַּעֲמִיד / הַמְּלֶאֶךְ מִיְכָאֵל” (ע”פ דניאל י”ב, 1, מיכאל השר הגדול).³⁰ כיצד ישמח הקב”ה את עם ישראל, העם הדל? בכך שיצמיח את המושיע וישמיד את הזרים כחלק מתהליך הגאולה.
רבי שמעון בר צמח דוראן (הרשב”צ; ספרד 1361-אלג’יר 1444) כותב: ”מְתִי בְּעֹז אֲדַרְכָּה עַל בְּמַתִּי אוֹיְבֵי / הֶגֶר מְעַנָּה תְהִי תַחְתִּי וּנְבֻאָשׁת / נְדַחִי תִכְנַס וְאֹז גּוֹיִם יְבִיאוּן עָלַי / כְּתָף עֵצִים וְעַל כַּרְפֵּר וְדַבְּשָׁת”³¹. הגאולה איננה מסתפקת בשחרור, בהיעדר שיעבוד מלכויות, אלא מחייבת נקמה באויבים וביזוי ושיעבוד בני הגר.
שאיפת הנקמה לא פסה גם מקרב קהילות מגורשי ספרד שנקלטו באימפריה העוסמאנית. רבי ישראל נג’ארה שחי בארץ ישראל רבתי כותב בפיוטו ”יִלְאָה נְשׂוֹא”:

אֵל יוֹשֵׁב קֶדֶם סֶלַח, אֵל
בֵּת הַשׁוֹבָה - שׁוֹבָה
וּבְנֵי קֶדֶר וְיִשְׁמַעְעָל
תּוֹךְ לְהִבָּה - הִבָּה [...]³²

- 28 בן יעקב מכפרא, ”פיוט מקרובה לפורים”, 112-115.
29 יצחק אבן גיאת, ”ידך תחיש לישא בפרשת כי תישא”, המסירה, מאגריים, Moscow, Russian State Library, Guenzburg, 198. וראו גם יונה דוד, שירי ר’ יצחק אבן גיאת 1038-1098 (ירושלים: עכשיו, 1987), 245.
30 טביוב, אוצר השירה והמליצה, 41-42.
31 אתי בן-סעדון (מהדירה ומבארת), שירתו של רבי שמעון בר צמח דוראן (הרשב”ץ) (ירושלים: מכון בן-צבי, תשע”ב).
32 טביוב, אוצר השירה והמליצה, 206.

ובן דורו הצעיר ממנו, המקובל רבי חיים כהן (מת 1655), איש ארם צובא (חלב שבסוריה), מתלמידיו של ר' חיים ויטאל, ביטא אף הוא שאיפה לנקמה רצחנית במוסלמים. וכך כתב בפיוט "דודי ירד לגנו", שבו נוהגים לפתוח את שירת הבקשות בשבתות החורף:

גְּדַל כְּאָבִי כָּל עֵת אֶזְכְּרָה / אֵיכָה שִׁפְחָה תִירֵשׁ גְּבֻרָתָהּ
וְהִיא עֲתָה מִתְנַכְרָה / בְּשִׁמְחַת עוֹלָם וְנִטְעֵי נְעֻמָּנִים.
[...]

נֶקֶם אֶלְבֵּשׁ וְשִׁלְהִבְתִּיהָ / וְאֶשְׂרֶף בֵּית הַגּוֹי וּבֵית הַמְצֻרָה
אֲשֶׁפִיר חֲצִי מִדָּם חָלָל וְשִׁבְיָהּ / וְתֵהִי זֹאת נְחֻמָּתִי.³³

הפיוט מבטא כאב על התגברות בני ישמעאל, בני השפחה, על חשבון בני הגבירה; על התנכרותם של הראשונים לבני ישראל, המכונים "נְטְעֵי נְעֻמָּנִים", ובמענה מבטיח האל מפיו של הפייטן מחוזה נקמה מרהיב – אש להבת שלהבת תשרוף את בית המצרייה, כלומר, את הגר וצאצאיה, והחיצים יפלחו את גופותיהם עד לשוכרה. הרג ושרפה הם הנחמה המובטחת. רבי חיים פינטו (מרוקו, 1743-1845) התאוה אף הוא לנקמה: "יִסִיר דְאָבֵת / מִלְבָּנוּ אֵלֵהֶם חֵי. וּבְקִרְבָּנוּ יְדוּר // יֹאמֵר לְשִׁפְחַת זָרָה / שׁוּבִי אֶל גְּבֻרָתָהּ וְהִתְעַנִּי (על פי בראשית ט"ז, 9) [...] יִבְטֵל, יִשְׁבֵּת / וַיִּמַּח שָׁם אָדוֹם וְגַם בֶּן קְדָר מְדוֹר דוֹר".³⁴

רבי אברהם קוריאט איש מרוקו (נפטר בשנת 1806) התפייט: "רַחֵם עָלַי כִּימִי עוֹלָם / יִשְׁמְעוּ עַמִּים יִרְגָּזוּן / הַשְּׂמִיד בְּנֵי עַמִּים כְּלָם / וְתֵן בְּמִשְׁמַנֵּיהֶם רְזוֹן / מִלְכִי אֶל תְּקַשִּׁיב לְקוֹלָם / קוֹלֵי תִרְצָה בְּחַפְזוֹן", ופיוט זה מושר עד היום.³⁵ בראשית המאה העשרים תלה הרב רפאל אדרעי את גאולתם של ישראל ואת ביסוס כס ה' בעולם בנקמה בישמעאל: "טְהוֹר וְנִעְלָם, קוֹם וְעֲשֵׂה נְקָמָה, בְּבֶן הַגֵּר הָאֵמָה // אִז פֶּס יֵה יִשְׁלָם, וַיִּגְיֵלוּ צְדִיקִים".³⁶

גירוש הגויים מהארץ אף הוא צורת נקמה מקובלת בפיוט, ואף הוא רעיון מקראי שאימץ הפיוט הקדום כאחד מרכיבי הגאולה. ובלשונו של הפייטן הקדום ייני,

- 33 עטיה, שיר ידידות השלם, 48-49.
34 חיים רפאל שושנה, אעירה שחר: קובץ שירים, בקשות ופיוטים (באר שבע: ללא שם הוצאה, תשל"ט), קעד.
35 קובץ פיוטים: קטעי פיוטים משירת האלא האנדלוסיה: מתוך מאיר השחר לרבי מאיר אלעזר עטיה (ירושלים: הספרייה הספרדית – מכון בני יששכר, תשנ"ז), א.
36 רפאל אדרעי, היטיבו נגן השלם (ירושלים: ר' עמאר, תשס"ד), 346. בניגוד לדברים שבפיוט, מעניין האירוע המובא בהקדמה לספר (עמ' יג), על תחרות בין שני בתי כנסת בעירו של הרב אדרעי, מכנאס שבמרוקו, באיזה מהם הוא יהיה שליח ציבור ועל מעורבותו של הפאשא, מושל העיר, בהחלטה זו.

בן התקופה הביזנטית, בפיוט לשבת דברים: "גוֹיִם מְפַנֵּיכֶם לְגֵרֶשׁ / לְעֶקֶר וּלְקַרְקַר וּלְשֶׁרֶשׁ".³⁷ בהקשר האסלאמי-ישמעאלי הקריאה מהדהדת את דברי שרה לאברהם: "גרש האמה הזאת ואת בנה כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק" (בראשית כ"א, 10). הפייטן חדותא בן אברהם, איש המאה התשיעית, ביסס אפוא את דבריו על תפיסות קיימות כשפייט במזמור לשבת: "גֵּרֶשׁ נִינִי בֶּן הָאֱמָה / אֲדֹנָי אִישׁ מִלְחָמָה". הגיע העת להפיל את שרי הגויים ולפקוד את עוון מלכי הארץ עליהם – ואדוני, איש מלחמה, הוא שיגרש את צאצאי האמה מן הארץ.

רבי שלום אסבעוני, כותב בתחילת המאה השמונה-עשרה במרוקו (כפיוטו "ארץ הטהורה"): "מִלְךָ רָם וְנִשְׂא / יְשִׁיב אֶת שְׁבוּתָךְ // אֶת רֹאשְׁךָ הוּא יִשְׂא / יַחֲשִׁי נִקְמָתְךָ // יִקְבֹּץ אֶמְתְּךָ / לְתוֹכְךָ וַיִּשְׁרֶשׁ // וּמִמֶּךָ יִגְרֶשׁ / כָּל בְּנֵי קְטוֹרָה".³⁸ בסוף אותה המאה כתב רבי נסים בן רבי צאלח מצליח, רבה של בגדאד באותה רוח: "נִוְרָא אֶתָּה / קִבֵּץ עֲתָה / יוֹנְתָה תְּמָה / תְּמִימָה // הִשֵּׁב אוֹתָהּ / אֶל נֹתָהּ / גֵּרֶשׁ הָאֱמָה / בְּחִמָּה / נֶאֱמָן".³⁹ לקיבוץ הגלויות על ידי "נאמן", הוא הקב"ה, יתלווה גירוש בני האמה.

פיוט המושר בקהילות תוניס שותף לקריאה: "גוֹיִם תִּגְרֶשׁ מֵאַרְצְךָ, וַיִּשְׁכֵּן בְּתַפְאֲרַת עֲנָן. חֵי גוֹאֲלֵי / דְלָה עֲנִיָּה סוֹעֲרָה, תַּפְדָּה בְּמַהֲרָה",⁴⁰ ואף מורנו הבן איש חי, רבי יוסף חיים מבגדאד (1835-1909), בפיוטו "חננו בזכות רחל אמנו" כותב: "יַחֲשִׁי תִבְנָה אֶפְרַיִן / מֵאַשְׁפוֹת תְּרִים אֶבְיוֹן / אֶל אֱלֹהִים בְּצִיּוֹן / חֵישׁ תִּרְאִינָה עֵינֵינוּ // גֵּרֶשׁ שְׁפָחָה וְאֱמָה / וְצַר הַשְּׂמֵד בְּחִמָּה / קִדְשׁ יוֹנְתָה תְּמָה / חֶסֶד הַזֶּרַח עֲלֵינוּ".⁴¹

בפיוט מוכר המושר במקצת קהילות בארץ עד היום בכמה נוסחים ומנגיד את ישראל וישמעאל, מצאנו: "יְבוֹא אוֹרָה לְיִשְׂרָאֵל יְבוֹא אַרְיָה [קללה] לְיִשְׁמַעֲעָל / יְבוֹא בְּרָכָה לְיִשְׂרָאֵל יְבוֹא בְּלְבוֹל לְיִשְׁמַעֲעָל / יְבוֹא גְאֻלָּה לְיִשְׂרָאֵל יְבוֹא גְלוּת לְיִשְׁמַעֲעָל" וכן

37 מסירה 6, מאגרים, Cambridge, University Library, T-S Collection, H, 17. וראו גם מנחם זולאי, פיוטי ינאי: מלוקטים מתוך כתבי הגניזה ומקורות אחרים (ברלין: שוקן, תחר"ץ), רל"ו.

38 יוסף שטרית, פיוט ושירה ביהדות מרוקו: אסופת מחקרים על שירים ועל משוררים (ירושלים: האוניברסיטה העברית ומוסד ביאליק; אשקלון: המכללה האזורית, 1999), 111. בעמוד זה מבאר שטרית: "כל בני קטורה: כינוי למוסלמים ששלטו בארץ".

39 אברהם בן יעקב (מעתיק) ומאיר בניהו (עורך), שירה ופיוט של יהודי בכל בדורות האחרונים (ירושלים: מכון בן-צבי, תש"ל), 75.

40 אוריאל בוכריס (עורך), הלל זמורה: שירים ופיוטים ליוצאי תוניס ג'רבא וקהילות לוב (בני ברק: מכון הרב מצליח, תשס"ח), 3. בעמ' 4 בספר זה אפשר לקרוא על פיוטו של ר' משה בוג'נאח לעניין הכרתת בן האמה.

41 אברהם בן יעקב, אוצר השירים, החיבורים והדרשות של הרב יוסף חיים (ירושלים: מכון הכתב, 1994), 63. ועוד פיוט פרי עטו בעמ' 74: "לְגֵרֶשׁ עֶבֶד וְאֱמָה / מְהִיכֵל בַּת מִלְךְ תְּמָה". ותודה לאב"י רם צורף על ההפניה המועילה.

הלאה, על פי סדר האל"ף-בי"ת.⁴² ולענייננו כאן נדגיש את עניין הגלות, קרי הגירוש. גם הפיוט האהוב על יהודי אפגניסטן, "אַל רַם חֶסֶן יָהּ" (מחברו זומנו אינם יודעים) קורא: "אַמַּץ בֶּן דָּוִד / וַיִּשְׁפֹּט תְּמִיד // כֹּל צָר תִּשְׁמִיד / גֵּרֶשׁ מֵעִיר יָהּ".⁴³ ודוק: במקרה זה הקריאה היא להשמדת הצוררים ולגירושם, והכוונה אינה בהכרח לכל בני ישמעאל או לכל הגויים. רבי דוד חסין, מגדולי משוררי מרוקו במאה השמונה-עשרה, אינו מבחין בין הצוררים לבין כלל אומת ישמעאל. פיוטו הקצר, בן שמונה השורות, פותח בשורה "אַנָּא בְּכַח גְּדֵלַת דְּתָךְ / הִקְשֵׁב וּשְׁמַע זַעֲקָתִי", קורא בשורתו הרביעית "תִּבְשֹׂר שְׁלֹם רַב קְרֵאתֶיךָ / צִנֵּה פָרֶס עַל סַכְתִּי" – היינו: פרוס סוכת שלומך – ומסתיים בשורה "וַיִּגְרֶשׁ הָאֱמָה דְרָךְ גְּבוּלְךָ / בְּעֵזְבֵי אֲזֻלוֹתֶיךָ". כלומר, קריאה חד-משמעית לגירוש בני האמה כולם, והיא בעבורו בשורת השלום וגילוי הכוח המשותף של עם ישראל והקב"ה.⁴⁴

במחצית המאה העשרים המשיך חזון הגירוש להיות חלק מהשיח הפיוטי. כך בפיוט הידוע "יְחִיד רַם יַעֲרוֹת חוֹשֶׁף" לרבי מאיר אביחצירא (הבבא מאיר 1917-1983, בנו של הבבא סאלי) שנכתב בעת מלחמת תש"ח, הוא מתפלל: "יְסַד אַרְךָ עַל בְּלִימָה / גֵּרֶשׁ נָא אֶת בֶּן הָאֱמָה // דְּגַל יִשְׂרָאֵל הָרִימָה". פיוט זה מופיע בקבצים רבים, ובאחד מהם מפרש אברהם יגל: "גרש הישמעאלים מארץ הקודש".⁴⁵ ומספרים שאביו של הפייטן, הבבא סאלי, אמר על הפיוט הזה: "תפילת בני עשתה רושם גדול בשמיים" – והדעת נותנת שכוונתו למפלת הכוחות הערביים במלחמת 1948 ועקירת ערביי הארץ במהלכה.⁴⁶

אזכורים חיוביים

לפני שאביא דוגמאות ספורות ליחס חיובי למוסלמים ולאסלאם אציין כי תמונת הגאולה בפיוט אומנם ספוגה בשאיפה לנקמה, אבל גם תפיסת הגאולה המגיירת – היינו התפיסה שהגאולה תביא להכרת אומות העולם באלוהי ישראל ולא בהשמדתם – נמצאת

- 42 לפיוט זה כמה גרסאות, והמובאת כאן היא מפי רב יוצא תאפילאלת; וראו יששכר בן-עמי, יהדות מרוקו: פרקים בחקר תרבותם (ירושלים: ראובן מס, תשל"ו), קמא. שם מציין בן-עמי כי שיר זה נהגו לשוררו בבית הכנסת בחג המימונה.
- 43 בן ציון יהושע רו, "אהבת ציון וציונות בקרב יהודי אפגניסטן", בתוך יובלי אהבה: קובץ זכרון ליובל הימן הי"ד, ערכו יוסף יובל טובי ואחרים (ירושלים: הוצאת משפחת הימן, תשע"ז), 4.
- 44 אפרים חזן ודוד אליהו אלבאו (עורכים), תהלה לדוד: קובץ שירתו של ר' דוד בן חסין זצ"ל (לוד: אורות יהדות המגרב; ור"ג: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ט), 69.
- 45 שמעון בהגר"י חצירא, יגל יעקב: ספר פיוטים ותוכחות לאדמו"ר רבנו יעקב אביחצירא (ירושלים: מוסדות נר יצחק, תשנ"ה), 359.
- 46 יצחק דדון, אתחלתא היא: יחסם של גדולי ספרד ואשכנז לציונות ולהקמת המדינה (ירושלים: י' דדון, תשס"ו), א: קסג-קסד.

לעיתים בפיוט.⁴⁷ דוגמה מעניינת היא הפיוט ”רָם וְנִשְׂאָ” לר’ ישראל נג’ארה מצפת (1555-1628), המתאר את הגואל כך: ”חָרַב נִזְקָמָת/ נָקַם בְּרִית / יִהְיֶה חוֹגֵר”, וכן: ”רוּחַ שְׁפָתָיו / יָמִית רִשָּׁע / וְצַר יִשְׁפָּף”, וכמה שורות אחר כך הוא מציג גם את החלופה המגיירת – הכרת הגויים באלוהי ישראל: ”אֵל שֶׁר וְעוֹמֵד / לְגַם עַמִּים / גּוֹיִם יִדְרֹשׁוּ”, היינו, העמים יבקשו להתקרב לאלוהי ישראל.⁴⁸ אפשר לראות בפיוט הזה הבחנה בין נקמה מרשעים לנקמה בגויים בכלל, והאחרונים יכולים להסתופף בצל אלוהי ישראל. לכך אפשר להוסיף את ההבנה ”המגיירת” של הפיוט ”לכה דודי” על פי קימלמן: ”יָמִין וְשְׂמֹאל תִּפְרָצִי” – ההכרה באלוהי ישראל תפרוץ ימינה – אל בני ישמעאל; ושמאלה – אל בני אדם.⁴⁹ אעיר כאן שאף כי הגאולה המגיירת שונה לחלוטין מהגאולה הנוקמת, כיוון שנעדר ממנה הממד האלים והרצחני, בכל זאת יש בה דחייה מוחלטת של אמונותיהם של בני דתות אחרות, והיא דומה במידת מה לתפיסה המוסלמית שבאחרית הימים יקבל העולם כולו את האסלאם. ובמילים אחרות, השמדה אין בגאולה המגיירת, אבל ”השמדה רוחנית” – יש בה.

ועתה לאזכורים חיוביים יותר. רבי שלמה אבן גבירול כותב ב”כתר מלכות”: ”וְלֹא יִחַסַּר כְּבוֹדָךְ בְּגִלְגֵּל עֲבָדֶי בְּלַעֲדֶיךָ, כִּי פָנַתְּ כָּלֶם לְהַגִּיעַ עֲדֶיךָ”.⁵⁰ היינו, גם אומות העולם הטועים בעבודת השם מתכוונים למעשה להגיע לאלוהות, אולם לאמירה חיובית זו על כוונותיהם הטובות נוספו מיד דברי הקטנה: ”אֲבָל הֵם כַּעֲרִים / מְגַמַּת פְּנֵיהֶם דְּרָךְ הַמְּלָךְ וְתַעֲוֵי מִן הַדְּרָךְ / זֶה טָבַע בְּבֶאֱר שַׁחַת וְזֶה נָפַל אֶל פַּחַת”.⁵¹ תפיסה חיובית מובהקת ונדירה, מהעת החדשה, מופיעה בפיוטו הידוע של רבי דוד בוזגלו, ”אתם יוצאי מערב”, המתאר את המימונה במרוקו:

שְׁמָה עֲבָרִים וְעָרְבִים, יַחְדּוֹ כָּלֶם מְסֻבִּים / וְאֵת לָבָם מְטִיבִים, עִם כְּלֵי שִׁיר
וּנְגִינָה
וְלִבְשֵׁה הַעֲבָרִיָּה, תִּלְבַּשֵׁת עֲרַבִיָּה / וְגִבֵּר עִם אֲדָרְעִיא, וְקִטְרַת מֶרַח וְלִבּוֹנָה
וְלֹא נָכַר הַעֲבָרִי, לְפָנָי אֲחִיו הַהֲגָרִי / אִם עִירוֹנִי אוֹ כְּפָרִי, רוּחַ כָּלֶם נְכוֹנָה

47 על פי המונחים שהציע ישראל יובל, ”הנקם והקללה, הדם והעלילה: מעלילות קדושים לעלילות דם”, ציון נח (תשנ”ג): 33-90.
48 עטיה, שיר ידירות השלם, 64.
49 על כך בהרחבה, ראו ראובן קימלמן, ”לכה דודי” וקבלת שבת: המשמעות המיסטית (ירושלים: מאגנס; לוס אנג’לס: כרוב, 2003), 82-133.
50 שירי הקדש לר’ שלמה אבן גבירול, מהדורת דב ירדן (ירושלים: דפוס קריית נוער, תשל”א), א: 42.
51 שם.

שָׁם טְשֻטְשׁוּ הַתְּחוּמִים בֵּין יִשְׂרָאֵל לְעַמִּים / אֶלְמָלָא אֲנָשֵׁי דְמִים, אֲשֶׁר עַל
הַמְדִינָה.⁵²

הפיוט הזה מתאר אורח חיים משותף של קבלה הדדית, וטוען שהפוליטיקאים מחרחרי הריב הם הגורמים לצרות בין ישראל לעמים, ואילו "העמך", ערבים כעבריים, חיים אלו עם אלו בטוב.

שאלו עבוד (יליד חלב שעלה ארצה בתרפ"ט) שילב בקובץ הפיוטים שערך גם מפיוטיו שלו, ובהם גם את "שיר העולים" שנכתב זמן קצר אחרי הקמת המדינה. בשיר זה אין שאיפת נקמה כללית בגויים באשר הם, אלא קריאה לשלום: "אָרְךָ צִיּוֹנָה עֲלֵה נְעֵלָה / בְּנִעְרֵינוּ וְשָׁבִינוּ בְּרִנָּה נְעֵלָה // מְאַרְבַּע רוּחוֹת בְּנִסְתָּר וּבְגִלָּה / אֲזַ פִּינוּ וּלְשׁוֹנֵנוּ שְׂחוּק יִמְלָא // [...] אִם צָרִים וְאוֹיְבִים שׁוֹאֲפִים לְשָׁלוֹם / לְחַיּוֹת בְּאַרְצֵנוּ, נָא יִקְרְבוּ הָלֵם // וְאִם תְּמִיד מְבַכְרִים לְהָלֵם / נִתְאַמֵּץ וּנְבַטֵּל לְהֵם אֶת הַחֲלוֹם".⁵³ עבוד מייצג גישה ישראלית ממלכתית, שבה ניתנת האפשרות לאויבים שמחוץ להשלים עם ישראל, ולאויבים מבית, כלומר לערבים שבארץ, לחיות בה בשלום, מתוך קבלה שארץ ישראל היא "ארצנו", ארצם של בני ישראל. אלא שכאמור, השירים האלה הם בגדר היוצא מן הכלל המעיד על הכלל.

מסקנות

סבלותיו של עם ישראל תחת שלטון האסלאם, עליונות ישראל על ישמעאל, שאיפה לנקמה וציפייה להשמדת הגויים, או למצער גירושם מארץ ישראל כחלק מתהליך הגאולה, הם מוטיבים חוזרים בפיוט היהודי לדורותיו, והם עוברים כחוט השני בפיוט למעלה מ־1,300 שנה – מהפיוט הקלאסי בארץ ישראל, לפיוטי תקופת הגאונים, למשוררי תור הזהב בספרד, למגורשי ספרד בקהילותיהם החדשות ולפיוטים בעת החדשה. עקרונות אלו משותפים ליהודים בכל העולם המוסלמי: פייטני המגרב, פייטני המרחב הפרסי והעוסמאני ופייטני תימן בעת החדשה – כולם צובעים את תמונת הגאולה שלהם בנקמה, אכזרית יותר או פחות, במוסלמים. המשכיות זו באה לידי ביטוי הן בתוכני הפיוטים, הן בלשונם.

אחידות זו יש בה מן הייחוד, בוודאי בהשוואה לסוגות ספרותיות אחרות, המציעות מגוון רב יותר של מבטים לעבר המוסלמים ועולמם. כך במדרש, החיבור נסתרות דרבי

52 למילות הפיוט ופירושו, ראו באתר הפיוט והתפילה של הספרייה הלאומית, <https://web.nli.org.il/sites/nlis/he/Song/Pages/Song.aspx?SongID=8412#2,20,15319,23>

53 שאלו עבוד, "המנון לאומי, שיר לעולים", בתוך שירי זמרה השלם, ערך חיים שאלו עבוד (ירושלים: הוצאת ש"ח עבוד, 1953), 105.

שמעון בר יוחאי ראה בכיבושי האסלאם חלק מתהליך הגאולה: ”המלך השני שיעמוד מישמעאל יהיה אוהב ישראל ויגדור פרצותיהם ופרצות היכל”.⁵⁴ מדרש הגדול (לר’ דוד עדני, המאה השלוש-עשרה) ומדרש מאור האפילה (לר’ נתנאל בן ישועה, המאה הארבע-עשרה), שניהם מדרשים שחוברו בתימן, והם מלאים בהתבטאויות כגנות האסלאם והמוסלמים, אולם, כפי שמציין אליעזר שלוסברג, יש בהם גם התבטאויות אחדות בזכותם.⁵⁵ גם הכרוניקות מציעות תמונה מורכבת יותר של שלטון האסלאם. ר’ אליהו קפשאל, מקהילת האי כרתים, כותב בכרוניקה שלו על הסולטן העוסמאני סלים הראשון: ”והמלך שולטאן שלים [הסולטאן סלים] היה אוהב היהודים הרבה מאד כי ראה כי על ידם יכה גויים [...] צוה ונתן רשות ליהודים לפתוח הבתי כנסיות שסגר אביו שולטאן בייזט”⁵⁶ ושם עוד דוגמאות. גם הכרוניקאים היהודים בני משפחת אבן דנאן (שתיעדו את קורות יהודי פאס מהמאה החמש-עשרה ועד המאה התשע-עשרה), המתארים את רדיפות היהודים, אינם מתעלמים מבכירתות בין שליטים מוסלמים ליהודים, משיתוף יהודים בשלטון המקומי ואף לא מהתנהלות גסה ואלימה של יהודים שהייתה הגורם לחלק מההתנכלויות ליהודים, כמו במקרה שאירע בשנת רכ”ה (1465):

ולעוונותינו שרבו חזר [שליט שהוסר מכיסאן] למלכותו וקיים שבועתו והחזיר על העיר סגן יהודי שמו הרון. ונתגאו היהודים ועברו תורות וחלפו חוקים ועשו מעשים שלא יעשו. ומכלל לקחו גויה נשואה והכוה מכות אכזריות, והיא צועקת ומתחננת ולא שמעו לקולה, והם מוסיפים ומכים בגופה, עד שנתקבצו הגוים והרגו ביהודים מכת הרג ככד [...]”⁵⁷

על הדוגמאות האלה אפשר להוסיף עוד כהנה וכהנה ביטויים של ידידות, ואף אהבה, בין יהודים למוסלמים המצויים במכתבי הגניזה, בסיפורי עם המציגים מוסלמים עושי טוב לצד מוסלמים חורשי רע, בדיונים תאולוגיים הרואים באסלאם דת שאפשר ללמוד ממנה, ואין כאן מקום להרחיב.

54 יהודה אבן שמואל, מדרשי גאולה (ירושלים: מוסד ביאליק, תשי”ד), 178. בעמוד זה מובאות נוסחאות נוספות. על מקומו של ישמעאל בתהליך הגאולה בפרקי דרבי אליעזר ראו יעקב אלבוים, ”משיחיות בפרקי רבי אליעזר: אפוקליפסה ומדרש”, בתוך מחקרים במדרשי האגדה, ערך מירון ביאליק לרנר (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשנ”ו), 245-266.

55 אליעזר שלוסברג, ”הפולמוס האנטי-מוסלמי במדרשי האגדה התימניים”, מפגשים בתרבות הערבית-יהודית של ימי הביניים י”ד (תשנ”ח): 212.

56 ראו אריה שמואלביץ, ”חסי יהודים-מוסלמים בכתבי ר’ אליהו קפשאל”, פעמים 61 (תשנ”ה): 77.

57 מאיר בניהו (איזן, חקר ותיקון), דברי הימים של פאס: גזירות ומאורעות יהודי מארוקו כפי שרשמום בני משפחת אבן דנאן לדורותיהם (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשנ”ג), 48.

מהו אפוא פשר התפיסה החד־משמעית המובעת בפיוט? מדוע אין אנו מוצאים בו ביטוי לאותם מלכי חסד, או ליחסים החברתיים הטובים בין יהודים למוסלמים? פתח לתשובה אפשר למצוא אצל חוקרי הפיוט הגדולים. במאמרו על ר' אלעזר הקליר כותב עזרא פליישר: "אין ספרות על־זמנית וא־היסטורית יותר מן הפייטנות"⁵⁸; ויוסף יהלום מלמדנו כי "הפייטן בפיוטיו לא בן דורו הוא, אלא חי בעולמם של בעלי אגדה שקדמו לו מאות בשנים"⁵⁹. רוצה לומר: אין עניינו של הפיוט בהיסטוריה, אלא במה שמעבר להיסטוריה. ובמקרה לפנינו: אין ענינם של פיוטי הגאולה במציאות החיים של יהודים ומוסלמים, אלא במאבק המטפיזי בין שרה ויצחק להגר וישמעאל ובגאולה העתידית. כיוון שכך, אין לקרוא בהם שאיפת נקם במוסלמי הממשי והמסוים בן דורם, אלא תקווה לגאולה, וציור הגאולה אינו מקושר בהכרח למוסלמים שהכירו, אלא לחזיונות המעוגנים בסמלים הבסיסיים המופיעים במקרא ובקבלה: בן האמה ובן הגבירה, גירוש ישמעאל, המאבק בין שרו של ישמעאל לשרו של ישראל וכיוצא באלה. אכן, הפגיעות שחוו יהודים מידי מוסלמים לאורך ההיסטוריה רק הוסיפו לתקוות הגאולה את חדות הנקמה (או את הכמיהה אליה).

הפיוט ככלל אינו יכול אפוא לשמש מקור להבנת יחסים בין־דתיים לאורך הדורות, ואין בו כדי ללמדנו על יחסם של היהודים למוסלמים במישור החברתי, הפוליטי או הרגשי. בכל מה שנוגע לפיוטים מהתקופה הקלאסית ועד לאחר גירוש ספרד, ישמעאל שבפיוט אינו מסמן בהכרח את המוסלם הקונקרטי, השכן או שליט הממלכה, אלא את ישמעאל המטפיזי, זה הנאבק ביצחק על אהבת האל. אומנם שאלות חשובות יותרו כאן פתוחות, והן כיצד השפיעו ומשפיעים חזיונות נקם אלו על ראיית היהודים את בני הדתות האחרות, ואם ובאיזו מידה מחלחלים הדברים גם לרובד החברתי – שאלות שדומות להן נשאלו גם ביחס לנוצרים ולמוסלמים, שכתביהם מכילים אף הם דברי זלזול ותפיסות רצחניות כלפי אחרים. דומה שאפשר להניח שאף אם שאיפת נקם ערטילאית אינה משפיעה השפעה גורפת על יחסים חברתיים, היא מסמלת, ומכוננת, חיץ בלתי נראה בין בני התרבויות השונות, הנזכרים בעת קריאת הכתבים האלה בהבדלים הבין־דתיים ומתוך כך מחזקים את תפיסת העליונות של בני כל דת על זולתם. עוד אפשר להניח שבעינות של מאבק בין־דתי או התלהבות משיחית יכולים פיוטים אלו להזין רגשות שנאה ונקם, ואולי אף להניע לפעולה.

אפשר להציע אפוא שהמהלך המרכזי שנוקט הפיוט במישור הרוחני הוא הדגשת ייחודו של עם ישראל ועליונותו, חיזוק האמונה בזמניות מצב הגלות והשרשת הציפיה לגאולה, שבה יחזרו העליונים להיות למעלה והתחתונים – הגויים, למטה.

58 פליישר, "לפתרון שאלת זמנו", 405.

59 יוסף יהלום, "על תוקפן של יצירות ספרות כמקור לבירור שאלות היסטוריות", קתדרה 11 (1979): 125.

ברמה החברתית תפקידו הראשוני של הפיוט הוא חיזוק הלכידות הקהילתית והכלל-יהודית לנוכח פיתויי העולם שבחוץ, ומתן עידוד בעיתות צרה ומצוקה. וכיוון שפיוטים אלו כיוונו לעולמות עליונים ונבעו מהם, ממילא עסקו בנצחי ולא בחולף, והתעלמו מהממדים החיוביים ביחסי מוסלמים-יהודים, להבדיל מסוגות אחרות.

כך על דרך הכלל. פיוטיו של ר' דוד בוזגלו מבטאים את יוצא הדופן, את ההתבוננות לעבר האדם הפרטי, המוסלם, הבא לשמח את רעו היהודי עם צאת חג הפסח. עניינו איננו ב"ישמעאל" או ב"אדום", ולא במעלליה של האמה המצרית הגר, אלא בשכן המסוים הבא לבקרו, ומשום כך הוא יכול לחגוג את החיים המשותפים. אלא שבעצם החגיגה המשותפת טמונה סכנה: "שֶׁם טִשְׁטְשׁוּ הַתְּחֻמִּים בֵּין יִשְׂרָאֵל לְעַמִּים", מפייט בוזגלו. אכן, הקשרים החברתיים התוססים בין יהודים למוסלמים במרוקו, שאותם שיבח בוזגלו, היו, כך נראה, סוגיה שבמחלוקת בחוגים רבניים שם, והיו שהעדיפו לבצר את הגבולות בין הקהילות (בין היתר בשל חשש מנישואי צעירות יהודיות עם מוסלמים, וכן מהתאסלמות) על פני חגיגת המשותף והקרוב.⁶⁰

לא יפלא אפוא שאחד הפיוטים המבטאים רגש אנטי-מוסלמי חריף ביותר הושר אף הוא בליל המימונה: "יְבוֹא אוֹרְהָ לְיִשְׂרָאֵל יְבוֹא אֲרִיָּה [קללה] לְיִשְׁמָעֵאל / יְבוֹא בְּרַכָּה לְיִשְׂרָאֵל יְבוֹא בְּלִבּוֹל לְיִשְׁמָעֵאל / יְבוֹא גְאָלָה לְיִשְׂרָאֵל יְבוֹא גְלוֹת לְיִשְׁמָעֵאל".⁶¹ תופעה זו מחזקת את הסברה שמעבר לתפקיד הבסיסי של הפיוט בחיזוק אמונתו של האדם היהודי בגולה, מעבר לעיצוב מתמשך של התודעה שהיהודי עליון על כל עמי הארץ ונמצא בגלות זמנית, מעבר לשסתום לחץ לרגשות נקם בעת צרה ליעקב, שימש לעיתים הפיוט גם חסם מפני התקרבות רבה מדי בין יהודים למוסלמים דווקא בזמנים של קרבה, ושדה השירה והפיוט שימש זירת מאבק בין מחפשי הקרבה החברתית הבין-דתית למתנגדיה.

60 Emily Gottreich, *The Mellah of Marrakesh: Jewish and Muslim Space in Morocco's Red City* (Bloomington, IN: Indiana UP, 2006), 96-98; ירון בן-נאה, "יהודי המגרב בעין מערבית: יהודי מרוקו בשלהי המאה השמונה עשרה על פי משא בערב לשמואל רומאנילי", **פעמים** 135 (תשע"ג): 132. במאמר זה בן-נאה מתאר מציאות של רדיפות וכותב כי "אין תמה כי במציאות [קשה] זו הייתה המרת דת אופציה תמיידית, ונראה כי נוצלה תדיר – יהודים רבים התאסלמו בבקשם להם חיים טובים יותר". למקור עיתונאי על תופעת נישואי נשים יהודיות לאנשי ממשל מוסלמים מרצונן, ראו "בנות ציון בבתי ההרמון", **הצפירה**, 22 באוגוסט, 1890, 3. ראו בן-עמי, **יהדות מרוקו**, וראו נוסח דומה במחזור **קול יעקב השלם על פי פסקי מרן הראשון** 61 **מרדכי אליהו** (ירושלים: דרכי הוראה לרבנים, תשנ"ו), 762-763. יוער כאן כי יש בין חכמי ישראל המתנגדים לשירת פיוט זה בדורנו בנוסח הכוללני שלו ומציעים "יבוא אריה [א: יום ארוך] לשונאיהם", ולא "לישמעאל", ובהם הרב מאיר מאוזן; וראו "מחצית כפיים ושכרות: שו"ת הלכתי לשמחת תורה", **JDN**, **חדשות היהדות החרדית**, 20 באוקטובר, 2016, https://www.jdn.co.il/beit_hamidrash/754248/

מתוך כך אנו יכולים להבחין גם בהשתנות לאורך הדורות. בפיוט המזרחי הקלאסי והמאוחר, וכן בשירת ספרד, הפייטנים המזכירים את ישמעאל ואת אדום (היינו את האסלאם והנצרות) אינם מכוונים למוסלמים שבקרבתם חיו, אלא לארכיטיפ של אסלאם ונצרות, ואף שאיפת הנקמה שהם מבטאים ערטילאית היא, אולם לא כך הדבר בפיוט המאוחר, ובוודאי בפיוט במאה העשרים. כאן, כך נראה, הכוונה היא למוסלמי הנוכח, המעוגן במציאות ההיסטורית. כך הדבר בפיוטים המעטים בעלי הרוח החיובית שציטטנו, וכן בפיוטים המבטאים שאיפות נקם וגירוש. דוגמה מובהקת לכך היא הפיוט "יְחִיד רַם יְעָרוֹת חוֹשֶׁף" לרבי מאיר אביחצירא, ובו החרוז "יִסַּד אֶרֶץ עַל בְּלִימָה / גִּרְשׁ נָא אֶת בֶּן הָאֱמָה // דְּגַל יִשְׂרָאֵל הָרִימָה"⁶². הפסוק מבראשית על גירוש ישמעאל שנעשה מטבע לשון פייטני, קיבל בפיוט הזה, שנכתב בד בבד עם גלי הפליטות הפלסטיניים ב-1948, משמעות מיידית הנוגעת לאירועי השעה.